

XORAZM XALQ SOVET RESPUBLIKASIDA BOSMAXONALAR VA NASHRIYOT ISHLARI

Tillayev Dilmurod Ollaberganovich

Urganch davlat pedagogika instituti,
mustaqil tadqiqotchi

Annotatsiya: Ushbu tezisda Xorazm Xalq Sovet Respublikasi (1920–1924) davrida bosmaxonalar va nashriyot ishlari tarixiy manbalar asosida o‘rganilgan. XXSRning siyosiy tuzumi, sovet mafkurasi, savodxonlik harakati va matbuot faoliyati o‘zaro uyg‘unlashgani tahlil qilinadi. Ayniqsa, “Inqilob quyoshi” gazetasi va boshqa bosma nashrlarning xalq ongiga ta’siri, jadid matbuoti bilan uzviy bog‘liqligi yoritilgan.

Kalit so‘zlar: Xorazm Xalq Sovet Respublikasi, bosmaxona, nashriyot, matbuot, “Inqilob quyoshi”, savodxonlik, jadidlar, sovet mafkurasi.

Аннотация: В научной работе исследуется деятельность типографий и издательств в Хорезмской Народной Советской Республике (1920–1924 гг.). Особое внимание уделяется взаимодействию советской идеологии с просветительскими традициями джадидов, а также роли печатной продукции в формировании общественного сознания. Газета «Инқилоб қуёши» и другие издания рассматриваются как важнейшие инструменты распространения новой идеологии и повышения грамотности.

Ключевые слова: Хорезмская НСР, типография, издательство, печать, «Инқилоб қуёши», грамотность, джадиды, советская идеология.

Annotation: This academic work investigates the development of printing and publishing in the Khorezm People's Soviet Republic (1920–1924). It analyzes the interaction between Soviet ideology and Jadid enlightenment traditions, with particular focus on the role of print media in promoting literacy and shaping public consciousness. The newspaper “Inqilob quyoshi” and other publications are examined as vital tools for spreading revolutionary ideas and constructing a new social order.

Keywords: Khorezm People's Soviet Republic, printing house, publishing, press, “Inqilob quyoshi”, literacy, Jadids, Soviet ideology.

XX asr boshlarida Xorazm vohasi ijtimoiy-siyosiy silkinishlar maydoniga aylangan edi. 1920-yilda Xiva xonligining tugatilishi va Xorazm Xalq Sovet Respublikasining (XXSR) tashkil topishi bilan hududda yangi siyosiy tizim shakllandi. Ushbu davrda matbuot va nashriyot ishlari mafkuraviy, ma’rifiy hamda siyosiy vosita sifatida tezkor rivojlana boshladi. Bosmaxonalar XXSRda davlat siyosatini aholiga yetkazish, savodxonlikni oshirish, xalqni yangicha fikrlashga o‘rgatish vositasi bo‘ldi. Jadid matbuot an’analari, sobiq ziyolilarning bilim va tajribalari ushbu bosqichda sovet mafkurasi bilan uyg‘unlashtirildi. Mazkur tezisda XXSR davrida bosmaxonalar va nashriyot tizimining

shakllanishi, faoliyati va ijtimoiy ta’siri chuqur o‘rganiladi. Shu bilan birga, gazeta va risolalar misolida XXSR matbuoti tili, mazmuni, jamiyatga ta’siri ham tahlil qilinadi.

1917-yilgi Oktyabr to‘ntarishidan so‘ng butun sobiq Rossiya imperiyasi hududida, shu jumladan Xiva xonligida ham ijtimoiy-siyosiy beqarorlik yuzaga keldi. 1920-yil 26-aprelda Xiva xonligi tugatilib, uning o‘rnida Xorazm Xalq Sovet Respublikasi (XXSR) tashkil topdi. Bu yangi tuzum sovet modeliga asoslangan bo‘lib, davlatning boshqaruvi ishchi va dehqon deputatlari sovetlariga o‘tdi. XXSRning tashkil topishi bilan siyosiy mafkura, iqtisodiyot, madaniyat va ma’rifat sohalarida tub o‘zgarishlar yuz berdi. Jumladan, yangi tuzum o‘z mafkurasini aholiga yetkazish, sobiq xonlik tuzumini tanqid qilish, savodsizlikka qarshi kurashish uchun bosma axborot vositalariga muhtoj edi. Bu esa bosmaxona va nashriyot tizimini jadal shakllantirishni talab qildi. Yangi tuzum uchun axborot vositasi – gazeta, risola, afisha, e’lon, farmonlarni xalq orasida tarqatish eng muhim mafkuraviy vositalardan biriga aylandi. Shuning uchun ham XXSR rahbariyati dastlabki siyosiy qadamlar bilan birga matbuot va nashriyot sohasini yo‘lga qo‘ydi.

XXSRda matbuot tizimi sovet mafkurasining asosiy tashuvchisi bo‘lishi lozim edi. Markaziy Sovet hukumati ko‘rsatmalariga binoan, har bir respublikada sovet mafkurasini targ‘ib qiluvchi bosma nashrlar tashkil etilishi zarur deb topilgan. Xorazmda bu ko‘rsatmalar asosida yangi nashr organlari tuzildi. Maqsad – sobiq xonlik tuzumining “eskilik” sifatida tanqid qilinishi, yangi sovet tuzumining ustuvorligi va foydalari targ‘ib qilinishi, xalqni sinfiy ong asosida safarbar etish edi. Shu sababli matbuot quyidagi vazifalarni bajardi:

- Sovet hukumatining farmon va qarorlarini xalqqa yetkazish;
- Sinfiy kurash g‘oyalarini targ‘ib qilish;
- Jadid va ma’rifatparvar ziyolilarni siyosiy faoliyatga jalb etish;
- Xotin-qizlar, kambag‘al dehqonlar va ishchilarni sovet mafkurasiga safarbar etish.

Bu jarayonda matbuot siyosiy vosita bo‘libgina qolmay, ayni paytda ma’naviy-ma’rifiy institutga ham aylana bordi.

Xorazmda bosma so‘z avval ham mavjud bo‘lgan bo‘lsa-da, XXSR davrida uning roli keskin o‘zgardi. Avval jadidlar tomonidan chiqarilgan diniy-ma’rifiy gazeta va risolalar endi sovet mafkurasida qayta yo‘naltirildi. Bosmaxonalar faqat siyosiy farmon va targ‘ibot materiallarini emas, balki savodxonlik darsliklari, alifbolar, agrar soha bo‘yicha qo‘llanmalar, partiya faoliyatini yorituvchi maqolalar to‘plamini ham bosib chiqara boshladi. Matbuot orqali Yangi yozuv (lotin alifbosi) targ‘ib qilindi, diniy tushunchalarga qarshi kurash olib borildi, ilm-fan, madaniyat, texnika haqida sodda tilda yozilgan materiallar e’lon qilindi va “Inqilob quyoshi” kabi gazetalar vositasida yoshlarni yangi jamiyat g‘oyalariga mos tarbiyalashga xizmat qilindi. Xalq o‘rtasida gazeta va risola o‘qish odati shakllanib bordi. Bu esa XXSR hukumatiga nafaqat siyosiy barqarorlikni, balki mafkuraviy nazoratni ham ta’minlash imkonini berdi. Xulosa qilib aytganda, XXSRda siyosiy barqarorlikni mustahkamlash, yangi tuzumni ommaga singdirish va savodxonlikni

oshirish yo‘lida matbuot va bosma axborot vositalari hal qiluvchi rol o‘ynadi. Shu sababli bosmaxona va nashriyot tizimi siyosiy mustahkamlash vositasi sifatida rivojlantirildi.

Xorazm Xalq Sovet Respublikasi (XXSR) tashkil topgan zahoti bosmaxonalar faoliyati davlat siyosatining ustuvor yo‘nalishlaridan biriga aylandi. 1920-yilda Xivada markaziy bosmaxona tashkil etildi. Bu bosmaxona XXSR hukumatining farmonlarini, bayonot va targ‘ibot materiallarini chop etish bilan shug‘ullandi. Bosmaxona faoliyatida jadid ziyolilarning ilgari asos solgan texnik bazasi muhim asos bo‘ldi. Xususan, 1910–1915 yillarda Xiva va Urganchda faoliyat yuritgan xususiy matbaalar negizida davlatga qarashli bosmaxona tizimi shakllantirildi. Ulardan biri "Madaniyatparvarlar jamiyati" tomonidan asos solingan bosmaxona edi. Bu inshootlar yangi davr talablariga mos ravishda yangilandi. 1921-yilda XXSRdagi muhim siyosiy-boshqaruv markazlarida – Xiva, Urganch, Qo‘shko‘pir va boshqa yirik shaharchalarda kichik bosmaxonalar faoliyat yurita boshladi. Ular gazeta, byulleten, risola va boshqa bosma mahsulotlarni ishlab chiqarar edi.

Bosmaxonalarning texnik ta‘minoti dastlab juda past bo‘lgan. Bosma asbob-uskunalar eskirgan, bosish jarayoni sekin kechardi. Uskunalar ko‘pincha Germaniya va Rossiyadan olib kelingan litografik, tsinkografik presslar bo‘lib, ular faqat oddiy shakldagi materiallarni chop eta olardi. Rangli bosma imkoniyatlar mavjud emasdi. Harf terish, sahifalash, korrektura kabi ishlar qo‘l mehnatiga asoslangan edi. Bosmaxonalarda harf teruvchilar, to‘g‘rilovchilar (korrektorlar), noshirlar, texnik muharrirlar faoliyat yuritgan. Ishchi kuchining asosiy qismini sobiq jadid ziyolilari, savodli xat-savod egasi bo‘lgan shaxslar tashkil etardi. Ko‘pchilik o‘z tajribasini amaliyot orqali orttirgan. Ayniqsa, arab yozuvining murakkabligi tufayli harf terish jarayoni sekin borgan. 1922–1923-yillarda bosmaxonalarning texnik bazasini rivojlantirish uchun Moskva orqali yangi linotip uskunalar keltirildi. Bu bosma jarayonni ancha tezlashtirdi. O‘sha yillarda o‘zbek tilida bosilayotgan materiallar soni yildan-yilga ko‘paydi.

Xorazm Xalq Sovet Respublikasi davrida bosmaxonalar orqali keng ko‘lamli nashr ishlari amalga oshirildi. Ular quyidagicha tasniflanadi:

- Rasmiy-huquqiy nashrlar:

XXSR hukumati tomonidan qabul qilingan farmonlar, qonunlar, hukumat bayonotlari muntazam ravishda nashr etilib, xalq orasida tarqatilgan. Bu hujjatlar orqali sovet tuzumining asoslari targ‘ib qilindi. Shuningdek, sud qarorlari, mehnat qonunlari va yer-islohoti bo‘yicha materiallar ham bosildi.

- Targ‘ibot-ma‘rifiy risolalar:

Kommunistik mafkurani tushuntiruvchi risolalar;

“Yangi jamiyat qanday quriladi?” kabi soddalashtirilgan savol-javob shaklidagi targ‘ibot materiallari;

Savodxonlikni oshirish uchun alifbo va o‘quv qo‘llanmalari.

Bu materiallar maxsus xalq o‘rtasida targ‘ib qilinadigan vosita sifatida ishlab chiqilgan.

Davriy matbuot haqida gap ketganda, eng muhim bosma nashr bu — “Inqilob quyoshi” gazetasi bo‘lib, u XXSRda muntazam chop etilayotgan, o‘zbek tilidagi birinchi

sovet gazetalaridan biri hisoblanadi. Ushbu gazeta orqali Sovet hukumatining faoliyati yoritildi, yangi jamiyat qurilishi targ‘ib qilindi, sinfiy dushmanlarga qarshi maqolalar chop etildi va xotin-qizlar, yoshlar va dehqonlar faoliyati o‘z aksini topdi. Bundan tashqari, “Qizil Xorazm”, “Mehnatkashlar ovozi”, “Xalq tribunasi” kabi qisqa muddat faoliyat yuritgan bosma nashrlar ham mavjud bo‘lgan. Xorazm Xalq Sovet Respublikasi davrida bosmaxonalar va nashriyot tizimi siyosiy-iqtisodiy islohotlarning ajralmas qismiga aylandi. Bosmaxonalar faqat texnik jarayon emas, balki mafkuraviy-ma’rifiy markaz sifatida faoliyat ko‘rsatdi. Nashr etilgan materiallar orqali xalq ongida yangi tuzum, yangi g‘oyalar shakllantirildi.

Xorazmda XX asr boshlarida faoliyat yuritgan jadid ziyolilar matbuotni ma’rifatparvarlik va uyg‘onish vositasi sifatida ko‘rganlar. Bu an’ana XXSR davrida o‘ziga xos tarzda davom ettirildi. Garchi siyosiy g‘oyalar o‘zgargan bo‘lsa-da, bosma so‘z orqali jamiyatni isloh qilish g‘oyasi saqlanib qoldi.

XXSR bosmaxonalarida o‘zbek tilida nashr etilgan materiallar bir necha jihatdan yangilik olib keldi. Ular sodda, xalqchil tilda yozilishi – xalq uchun tushunarli tildagi maqolalar nashr etildi, jadid uslubidan foydalanish – savod o‘rgatishda jadidlarning metodikasi asosida darsliklar ishlab chiqildi hamda jurnalistik tilda soddalashtirish – murakkab siyosiy atamalar o‘rniga misollar, hikoyalar keltirildi. Shu tariqa, XXSR matbuoti eski jadid matbuotining shakli va til uslubi jihatidan davomi bo‘lsa-da, mazmun jihatidan to‘liq sovet mafkurasi ta’sirida edi.

1920–1924-yillarda savodxonlik darajasi Xorazmda past bo‘lib, xalqning aksariyati yozuv-chizuvni bilmas edi. Shu sababli XXSR hukumati nashriyotlar orqali savodxonlik kampaniyasini boshladi. Bu kompaniya alifbo va savod o‘rgatuvchi darsliklar – “Savodli bo‘laylik”, “Yozishni o‘rganamiz”, “Lotin yozuvi qanday yoziladi?” kabi soddalashtirilgan kitoblar, ma’rifiy risolalar – sog‘liqni saqlash, gigiyena, oilaviy tarbiya, bolalar parvarishi haqidagi qo‘llanmalar va ayollar uchun risolalar – “Erkin ayol”, “Ayollar ham o‘qisin”, “Mehnatkash opa-singillar” kabi nashrlar shaklida olib borildi. Bu materiallar mobil kutubxonalar, mahalla yig‘inlari, maktablar orqali aholiga yetkazilgan. Matbuot xalqni yangi jamiyatga mos ravishda tarbiyalash vositasiga aylangan. Ayniqsa, xotin-qizlar orasida savod o‘rgatish va ularga bag‘ishlangan nashrlar ijtimoiy taraqqiyotga turtki berdi.

XXSR davrida chiqadigan eng muhim nashr – “Inqilob quyoshi” gazetasi edi. U 1921-yildan boshlab Xiva va keyinchalik Urganchda bosilgan. Gazeta haftada 2-3 marta chop etilgan bo‘lib, quyidagi jihatlari bilan ajralib turgan. Uning tili o‘zbekcha, ammo siyosiy ruhda edi, partiya faoliyati, dehqonlar hayoti, yoshlar va ayollar mavzulari yoritilgan va sarlavhalar mafkuraviy, ya’ni “Yashasin sovet hokimiyati!”, “Xonlik zulmatini unutmaylik!” kabi bo‘lgan. Gazeta orqali kommunistik g‘oyalar keng targ‘ib etilgan. Ayniqsa, kambag‘al dehqonlar va ishchilarga bag‘ishlangan rubrikalar xalqda sovet tuzumiga ishonch uyg‘otishga xizmat qilgan. Bundan tashqari, boshqa kichik nashrlar ham mavjud bo‘lib, ularning ayrimlari qisqa muddat faoliyat yuritgan. “Qizil Xorazm” – yoshlar tashkilotlari haqida, “Mehnat ovozi” – ishchilar hayotini yoritgan va “Xalq o‘rtasida” –

o‘quvchilar, xotin-qizlar uchun chiqarilgan gazetalar bo‘lgan. Bu nashrlar garchi kam sonli bo‘lsa-da, aholi saviyasini oshirishda muhim rol o‘ynagan.

Xorazm Xalq Sovet Respublikasi davrida nashriyot ishlari va matbuot faqat axborot tarqatish vositasi emas, balki xalqning saviyasini ko‘tarish, mafkuraviy qarashlarini shakllantirish, yangi jamiyat talablariga mos tarbiyalash vositasiga aylangan. Ayniqsa, o‘zbek tilidagi nashrlar, alifbo darsliklari, targ‘ibot risolalari, ayollar va yoshlar uchun chiqarilgan adabiyotlar orqali XXSR madaniy siyosati amalga oshirilgan.

Xorazm Xalq Sovet Respublikasi (XXSR) davrida bosmaxonalar va nashriyot ishlarining shakllanishi, rivojlanishi va ularning jamiyat hayotiga ta’siri o‘ziga xos bosqichni tashkil etadi. Bu tarixiy jarayon matbuotning nafaqat axborot vositasi, balki siyosiy mafkura, xalqni tarbiyalash, savodxonlikni oshirish va madaniy yuksalishni ta’minlovchi vosita sifatida qaralgan davr edi.

Tadqiqot davomida quyidagi asosiy ilmiy xulosalarga kelindi:

XXSRda matbuot va bosmaxonalar davlat siyosatining bir qismi sifatida shakllandi. Ular orqali sovet mafkurasini, yangi ijtimoiy tuzum g‘oyalari ommaga yetkazildi. Rasmiy farmonlar, qonunlar, siyosiy maqolalar nashr etilib, ular orqali xalq ongida sinfiy ong shakllantirildi.

Jadid matbuoti asos solgan bosma madaniyat XXSR davrida siyosiy mazmun kasb etdi. Jadidlarning soddaligi, xalqchil uslubi sovet matbuotiga ham o‘tgan bo‘lsa-da, mazmuniy jihatdan yangi mafkuraga xizmat qilishga yo‘naltirildi.

Bosmaxonalarning texnik imkoniyatlari cheklangan bo‘lishiga qaramay, keng qamrovli faoliyat olib borildi. Xiva va Urganchda bosmaxonalar faoliyat ko‘rsatib, harf terish, sahifalash, bosish va tarqatish ishlari amalga oshirildi. Ishchi kuchi asosan mahalliy ziyolilardan shakllantirildi.

O‘zbek tilidagi nashrlarning soni va sifatida muhim o‘sish kuzatildi. Jumladan, “Inqilob quyoshi” gazetasi xalqni siyosiy va ijtimoiy faollikka da’vat etuvchi asosiy matbuot organiga aylandi. Boshqa kichik nashrlar, risolalar va alifbo darsliklari orqali savodxonlikni oshirish harakati amalga oshirildi.

Ayollar, yoshlar, dehqonlar va ishchilar uchun maxsus risolalar chop etildi. Bu risolalar sovet mafkurasini xalq qatlamlariga singdirish, diniy aqidaparastlikka qarshi kurash, yangicha dunyoqarashni shakllantirish vositasi bo‘lib xizmat qildi.

Savodxonlik kampaniyasi bilan nashriyot ishlari chambarchas bog‘liq bo‘ldi. O‘quv darsliklari, yangi alifbo materiallari va o‘quvchi kitoblari xalq orasida keng tarqatildi. Matbuot omma bilan davlat o‘rtasidagi mafkuraviy ko‘prikka aylandi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. G‘aniyev A. O‘zbek matbuoti tarixi. – Toshkent: O‘zbekiston, 2003.
2. Rajabov A. Jadid matbuoti va ma’rifiy harakat. – Toshkent: Fan, 1996.
3. O‘zbekiston Respublikasi Markaziy Davlat Arxivi fondlari (1920–1925 yillar).
4. Nurullayev M. XX asr boshidagi O‘zbekiston nashriyot ishlari. – Samarqand: Ilm,

2012.

5. Qodirova M. Bosma madaniyat va milliy uyg‘onish. – Toshkent: Ma’naviyat, 2019.

6. “Inqilob quyoshi” gazetasi arxiv sonlari. – 1921–1924 yillar.

7. Karimov I. Yuksak ma’naviyat – yengilmas kuch. – Toshkent: Ma’naviyat, 2008.

8. Xiva tarixi bo‘yicha hujjatlar to‘plami. – Toshkent: Sharq, 2010.

9. O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi. – Toshkent: 2000–2010.